

کتاب شناسی وقف

سوسن اصیلی

مقدمه:

وقف در لغت به معنی ایستادن و در مفهوم فقهی، حبس کردن عین مال و جاری ساختن منفعت آن است. «الوقف هو تحبیس العین و تسبیل منفعتها و فیه فضل کثیر و ثواب جزیل»^۱.

شیوه ویژه ساختن تمامی یا بخشی از اموال برای استفاده های همگانی در طول تاریخ در میان اقوام و ملل گوناگون مرسوم بوده است.

وقف در ایران نیز با پیشینه ای بسیار طولانی از دوران باستان تاکنون رواج داشته است و نذورات و وقف اموال به آتشگاهها و معابد همواره رایج بوده است. وقف در دوره اسلامی نیز با تحول در شکل و احکام آن ادامه پیدا کرد. نخستین موقوفات شناخته شده در دوران اسلامی ایران متعلق به دوره حکومت آل بویه و تأسیس مراکزی چون بیمارستان عضدی بغداد بوده است. عضدالدوله دیلمی این بیمارستان را در سال ۳۵۸ هـ بنا نهاد.^۲

در دوره سلجوقیان، نظام الملك - وزیر ملکشاه سلجوقی - مدارس نظامیه را با موقوفات بسیاری بنیان نهاد. «جرجی زیدان» درباره مدرسه نظامیه بغداد می نویسد: «بازارها و

کاروانسراها و گرمابه ها و ده ها در اطراف دور و نزدیک مدرسه خریداری و وقف مدرسه شد و هزینه آن به شصت هزار دینار رسید»^۳.

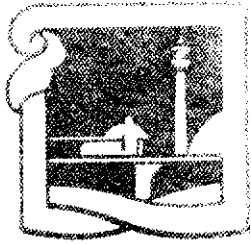
با حمله مغولان به ایران وضع موقوفات آشفته گردید و اشراف برخی از آنها را تصرف کردند. تلاشهای خواجه نصیرالدین طوسی در دوره هولاکو برای سر و سامان دادن به وضع موقوفات، با وجود اینکه نظارت بر آنها را خود به عهده گرفت، نیز نتیجه چشمگیری نداشت و مشکلات همچنان تا هنگام اسلام آوردن ایلخانان مغول ادامه داشت. تلاشهای رشیدالدین فضل الله همدانی (۷۱۸-۶۴۵ هـ) - وزیر غازان خان - در این زمینه بسیار مهم بود. محله ربع رشیدی، شامل کتابخانه، بیمارستان و مسجد، از موقوفات بسیار بزرگ آن دوره بود. توجه به موقوفات در این دوره بسیار چشمگیر بود و رشیدالدین فضل الله تأکید زیادی بر آن داشت.^۴

همین وسعت و اهمیت سبب ایجاد تشکیلات منظمی برای اداره موقوفات به نام حکومت اوقاف، وابسته به دیوان قضا گردید که تحت نظارت قاضی القضاة عمل می کرد و رئیس آن حاکم اوقاف بود.^۵ خانقاهها نیز در دوره ایلخانی و تیموری دارای موقوفات زیادی بودند.^۶

۱- سید ابوالحسن موسوی اصفهانی. وسیلة النجاة. ج ۲، قم، مطبعة مهر استوار، ۱۳۹۲ق. ص ۲۴۲.

۲- علی اکبر شهابی. «تاریخچه وقف در اسلام». تهران، چاپخانه دانشگاه تهران، ۱۳۴۳ ش، ص ۵ این مقاله در ایرانشهر. نیز به چاپ رسیده است.

۳- جرجی زیدان. تاریخ تمدن اسلام. ترجمه علی جواهر کلام، چاپ ششم، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۹ ش، ص ۶۲۸.

پس از این دوران ماهیت مذهبی سلسله صفویه سبب تحول نوع و مصارف موقوفات گشت. در این دوره تشکیلات مستقلی برای اداره موقوفات زیر نظر صدر به وجود آمد که نمایندگانی در همه شهرهای بزرگ به نام وزیر اوقاف داشت، و نظارت بر اوقاف به عهده آنها بود. این توجه موجب گسترش کاروانسراها، ریاطها، تکیه ها، امامزاده ها و آب انبارهای وقفی در این دوره گردید.

در تذکرة الملوك از وظایف منصب مطلق صدارت این گونه یاد شده است:

تعیین حکام شرع و مباشرین اوقاف تفویضی و ریش سفیدی جمیع سادات و علما و مدرسان و شیخ الاسلامان و پیش نمازان و قضات و متولیان و حفاظ و سایر خدمه مزارات و مدارس و مساجد و بقاع الخیر و وزرای اوقاف و نظار و مستوفیان و سایر عملة سرکار موقوفات و محرران و غسالان و حفاران با اوست.^۷

در پی برافزاندن صفویان، وضع موقوفات آشفته گردید. از سوی دیگر جنگهای پی در پی و توجه نادرشاه به امور نظامی موجب افزایش مخارج این امر می گردید، از این رو نادر برای تأمین بخشی از این مخارج، بخشی از موقوفات را ضبط کرد. پس از او عادلشاه امور موقوفات را به متولیان و مالکین سابق سپرد و به این ترتیب حمایت آنها را جلب کرد. در دوره فرمانروایی زندیان، کریم خان قصد داشت، مانند صفویان به موقوفات توجه نشان دهد، اما موفق نشد کار زیادی انجام دهد.^۸

در دوره قاجاریه، موقوفات رو به فزونی نهاد، اروپاییانی که در این دوره از ایران دیدن کرده اند، از املاک فراوان موقوفه سخن گفته اند، از جمله هانری رنه دالمانی، که در اواخر دوره سلطنت ناصرالدین شاه از ایران دیدن کرده است، می نویسد: املاک بسیاری وقف مساجد و مدارس و بقاع متبرکه شده است و حتی کاروانسراها و یا تمام یک بازار وقف شده است. «عایدات املاک وقفی زیاد است، مخصوصاً عایدات موقوفات حضرت رضاع) که مقبره او در شهر مشهد واقع است بسیار مهم می باشند». وی درآمد موقوفات امام رضاع) را در سراسر کشور ۶۰۰۰۰ تومان نقد و ۱۰۰۰۰ خروار غله ذکر می کند. با وجود اینکه املاک موقوفه از دادن مالیات معاف بودند، شاه به عنوان حق التولیه سالی هزار تومان از مشهد دریافت می کرد.^۹

درآمد موقوفات به طور معمول به مصارف: کمک به فقرا، ایتام، اولاد واقف، زوار، طالبان علم یا تأسیس مؤسسات و اماکنی چون: مدارس، مساجد، حمامها، آب انبارها، قنوت و از این قبیل می رسید.

به دلیل اینکه معمولاً وقف در زمینه های مورد نیاز جامعه صورت می گرفت، تا همه مردم بتوانند از آن استفاده کنند، می توان امور خیریه و وقفی را در چهار بخش مطرح ساخت:

۱- امور فرهنگی:

واقفین برای پیشبرد علم و بالا بردن تواناییهای فرهنگی جامعه به تأسیس مدارس توجه می کردند. مدارس قدیمه عموماً و برخی از مدارس جدید، با درآمد موقوفات اداره می شدند. در این صورت حقوق مدرسین، کمک هزینه تحصیلی دانش آموزان و طلاب، حتی وسایل تحصیلی نیز در نظر گرفته می شد. از دیگر موقوفات در این زمینه، وقف کتاب به کتابخانه ها و انتشار کتاب از درآمد موقوفات است.

۲- امور بهداشتی:

تأسیس بیمارستانها، تیمارستانها و حمامها در این بخش صورت گرفته است.

۳- امور اجتماعی و رفاه عمومی:

برای ایجاد رفاه اجتماعی، بویژه در گذشته که راهها سخت و بدون امکانات بوده، ایجاد کاروانسراها، پلها و ریاطها، بسیار با ارزش بوده است. از دیگر موقوفات اجتماعی، بازارها، آب انبارها، قنوت، کارخانه ها، کمک به یتیمان و فقرا و بسیاری مسائل دیگر بوده است.

۴- امور مذهبی:

در گوشه و کنار کشور، مساجد و زیارتگاههای بسیاری وجود دارد که هر يك از آنها دارای موقوفات فراوانی هستند.

کتاب شناسی وقف

این اهمیت و گستردگی وقف در طول تاریخ، و در پهنای کشور ایران، ضرورت تدوین يك کتاب شناسی را برای آن ایجاب می کند. این کتاب شناسی به شکل سلسله مقالاتی در این نشریه ارائه خواهد شد. بخش نخست این مقالات اینک پیش روی خوانندگان است. در این کتاب شناسی منابع وقف به بخشهای گوناگون تقسیم شده است:

۱- منابع تاریخی: این منابع شامل متون تاریخی است که مؤلفان میان مطالب تاریخی به وقف نیز پرداخته اند؛ چه به لحاظ سازمان اوقاف و چگونگی رسیدگی به آن در هر دوره و چه آنها که متن وقفنامه ای را ذکر کرده اند. بیشتر این منابع تصحیح شده، به چاپ رسیده است، تعدادی نیز به شکل نسخه خطی در کتابخانه های گوناگون موجودند.

منابع تاریخی خود در دو بخش قابل طرح اند:

نخست، منابع مورخین ایرانی، دیگر سفرنامه های اروپاییانی که به ایران سفر کرده اند. ایشان با برخورد به موقوفات در مناطق گوناگون ویژگیهای آنها را شرح داده اند. همین طور می توان از میان این کتابها به اوضاع موقوفات در هر دوره، بویژه دوران پس از صفویه پی برد.

۲- منابع فقهی: وقف به عنوان یکی از مباحث فقهی در منابع این موضوع و رسائل علما مورد توجه بوده است. منابع فقهی برای بررسی احکام وقف و تفاوت دیدگاههای گوناگون فروع اسلامی در آن زمینه بسیار مهم هستند. این منابع نیز به صورت چاپی و نسخه خطی قابل طرح اند.

۳- اسناد: مراکز اسناد و گنجینه های نسخ خطی در

۴- رشیدالدین فضل الله همدانی، سوانح الافکار رشیدی. به کوشش محمدتقی دانش پزوه، تهران، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، ۱۳۵۸ ش، صص ۲۶-۳۲.

۵- شیرین بیانی، دین و دولت در ایران عهد مغول. جلد دوم، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۱ ش، صص ۵۲۴-۵۲۲.

۶- منوچهر مرتضوی، تحقیق درباره دوره ایلخانان ایران. تبریز، کتابفروشی تهران، ۱۳۴۱ ش، ص ۹۰.

۷- تذکرة الملوك. به کوشش محمد دبیر سیاقی. سازمان اداری حکومت صفوی یا تعلیقات مینورسکی بر تذکرة الملوك ترجمه مسعود رجب نیا، تهران، چاپ دوم امیرکبیر، ۱۳۶۸ ش، ص ۲.

۸- عبدالحسین سپنتا، تاریخچه اوقاف اصفهان. اصفهان، اداره کل اوقاف منطقه اصفهان، ۱۳۴۶ ش، صص ۳۲۳-۳۴۰.

۹- هانری رنه دالمانی، سفرنامه از خراسان تا بختیاری. ترجمه فرره وشی، تهران، چاپ گیلان، صص ۷۳-۷۲.

- _____ «تاریخچه ای از وقف». آستان قدس، سال ۵، ش ۱۹، ص ۴۳-۳۹.
- شیروانی شیر، رضا. «ولایت بر وقف». وقف؛ میراث جاویدان، سال ۱، ش ۲، تابستان ۱۳۷۲ صص ۶۵-۶۲ و سال ۱، ش ۳، پاییز ۱۳۷۲، صص ۴۳-۴۲.
  - عالمزاده، هادی «نخستین موقوفه در اسلام»، وقف؛ میراث جاویدان. سال ۱، ش ۳، پاییز ۷۲، صص ۴۵-۴۴
  - عصار، نصیر. «گنجینه های دیوان (درباره وقف و وقفنامه ها)». تلاش، ش ۱، صص ۱۹-۱۶.
  - عناصری، جابر. «تعزیه، هنر وقفی و میراث جاویدانی از قلمرو آیین و ایمان» وقف، میراث جاویدان، سال اول، شماره ۳، پاییز ۱۳۷۲، صص: ۴۱-۳۸
  - فیض، علی رضا. «وقف و انگیزه های آن». وقف؛ میراث جاویدان، سال ۱ ش ۴، زمستان ۱۳۷۲. صص ۳۶-۳۴
  - کاتوزیان، ناصر. «سیر پیدایش اندیشه شخصیت حقوقی وقف در فقه اسلام»، وقف؛ میراث جاویدان، سال ۱، ش ۱، بهار ۱۳۷۲، صص ۶۵-۶۲.
  - گلچین معانی، احمد. «قدیمترین قرآن وقفی در کتابخانه آستان قدس». یغما، ۱۱/۲۰، صص ۵۹۲-۵۸۶.
  - نجومی، مرتضی. «هنر وقف، وقف هنر». وقف؛ میراث جاویدان. سال ۱. ش ۱. بهار ۱۳۷۲. صص ۶۷-۶۶.
  - نسایی، تاج الدین. «کارنامه اوقاف». به کوشش ایرج افشار، فرهنگ ایران زمین، جلد ۷. چاپ دوم. تهران: ۱۳۵۴ ص ۲۰-۶.
  - همایون فرخ، رکن الدین. «تاریخچه کتاب و کتابخانه در ایران». هنر و مردم، ش ۵۵ تا ۷۰.

سراسر کشور، اسناد بسیاری را شامل وقفنامه ها و فرمانهای مربوط به موقوفات نگهداری می کنند که برای بررسی وقف در ادوار گوناگون تاریخی و همین طور شیوه و احکام آن اهمیت فراوانی دارند.

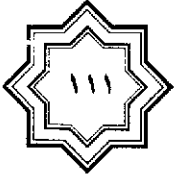
۴- گذشته از منابع ذکر شده، پژوهشهای پراکنده ای در این زمینه انجام شده است که در دو بخش کتابها و مقالات مطرح خواهند شد.

بخش حاضر به معرفی مقالاتی می پردازد که در زمینه وقف و اوقاف نگاشته شده اند و در دو بخش کلیات و اسناد و وقفنامه هایی که در نشریات به چاپ رسیده اند، مطرح می گردد.

کلیات:

- افشار، ایرج. «وقف و امانت دادن کتاب (شاه سلطان حسین صفوی)». راهنمای کتاب، ۱۵ (۱۳۵۱)، ۸۶۲-۸۵۹.
- اوکتابی. «واقفین عمده کتابخانه آستان قدس». نامه آستان قدس، ج ۲، ش ۲ (۱۴): ۵۸-۵۴ و ش ۴ (۱۶): ۷۰-۶۹ و ش ۵ (۱۷): ۶۳ و ش ۶ (۱۸): ۱۰۶.
- جابری، محسن. «سیری در اصطلاحات فقه اسلامی». الهیات مشهد، ش ۱۱ (تابستان ۱۳۵۳): ۱۰۱-۸۸.
- سالک، محمدتقی. «سخنی درباره وقف و نگاهی به موقوفه غلامی». وقف؛ میراث جاویدان، سال اول، شماره ۲، تابستان ۱۳۷۲، ۴۵-۴۰.
- سجادی، ضیاء الدین. «حکایت‌های وقف». وقف؛ میراث جاویدان، سال اول، شماره ۲، تابستان ۱۳۷۲، ۳۹-۳۸.
- سلماسی زاده، جواد. «تاریخ اوقاف و تأثیر در فرهنگ ایران». وحید، ۱۱ (۱۳۵۳)، صص ۳۳۴-۳۲۷.
- شهابی، علی اکبر. «اوقاف»، ایرانشهر، ج ۲ صص ۱۳۹۸-۱۲۶۴.

- متبرکهه». مجله دانشکده ادبیات (تهران)، ۴/۱۵، صص ۳۸۲-۳۶۶.
- سپهران، ض. «وقفنامه های سمرقند». پیام نوین، ج ۱۱ (۱۳۵۴)، ش ۲، صص ۶۷-۶۶.
- ستوده، منوچهر. «سواد طومار وقفنامه‌ی مدرسه بزرگ همدان». تاریخ (۱۳۵۵) ش ۱، صص ۱۹۹-۱۵۹.
- «سواد وقفنامه تقسیم آب شاه». فرهنگ ایران زمین، ش ۲۴ (۱۳۵۸)، صص ۱۴-۱.
- شهشانی، حسین. «خلاصه ای از وقفنامه مسجد میرعماد [کاشان]». فرهنگ ایران زمین، ۵، صص ۵۰-۲۳.
- شیخ الحکمایی، عمادالدین. «بازخوانی یک وقفنامه». وقف؛ میراث جاویدان، سال ۱، ش ۱، بهار ۱۳۷۲، صص ۷۲-۶۸.
- «بازخوانی یک وقفنامه (وقفنامه مدرسه صالحیه کازرون)». وقف؛ میراث جاویدان، سال ۱، ش ۲، تابستان ۱۳۷۲، صص ۵۳-۴۶.
- «عکس فرمان شاه عباس درباره موقوفه ای مربوط به آستان قدس رضوی». فرهنگ ایران زمین، ۱۲، صص ۳۴۵.
- عناصری، جابر. «بررسی چند سند مربوط به وقف «آب» و «قنات». گنجینه اسناد. سال ۳. دفتر ۴. زمستان ۱۳۷۲. صص ۱۴-۳.
- قاضی طباطبایی، حسن. «استشهادنامه مرحوم میرزا محمدتقی قاضی در باب موقوفات نصیری». نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز، ۲۳ (۱۳۵۰)، صص ۶۲-۴۹.
- کارنگ، عبدالعلی. «یک سند تاریخی (وقف نامه صادقیه تبریز)». نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز، ۲۳ (۱۳۵۰) صص ۳۹۶-۳۵۱.
- مایل هروری، رضا. «وقفنامه بزرگ مورخه ۹۱۲ هـ.ق (هرات)». آریانا، ۳۰ (۱۳۵۱)، ش ۵، صص ۲۵-۹.
- محبوبی اردکانی، حسین، «وقفنامه ده نمک». فرهنگ ایران زمین، ۱۹ (۱۳۵۲)، صص ۱۸-۱۰.
- مدرسی طباطبایی، حسین. «پنج فرمان صفوی مربوط به آستان قدس رضوی و مشهد مقدس». نامه آستان قدس، ۹ (۱۳۵۲)، ش ۴، صص ۱۵۸-۱۴۳.
- «ده فرمان مربوط به مشهد و آستان قدس رضوی (ع)». نامه آستان قدس، ش ۳۸ (۱۳۵۶)، صص ۱۶۴-۱۵۳ و ش ۳۹ (۱۳۵۷) صص ۷۴-۶۹.
- «وقفنامه ای از ترکمانان قراقریو». فرهنگ ایران زمین، ۲۰ (۱۳۵۳)، صص ۲۷۵-۲۴۵.
- «وقفنامه دو قنات در قم». وحید، ۵ (۱۳۴۶/۷)، صص ۵۷۷-۵۷۵.
- مشکور، محمدجواد. «وقفنامه مظفریه مسجد کبود تبریز». نخستین کنگره تحقیقات ایرانی، ۲ (۱۳۵۳)، صص ۴۰۵-۳۸۸.
- میر ابوالقاسمی، محمدتقی. «وقفنامه سوهان». فرهنگ ایران زمین، ۱۱، صص ۱۶۸-۱۵۵.
- «نکاتی پیرامون قرآن خطی کتابخانه مجلس وقف قرائت امام زمان (عج)». وقف؛ میراث جاویدان، سال ۱، ش ۴، زمستان ۱۳۷۲، صص ۵۰-۴۲.

